

KIÇIKYAŞLI UŞAQLARDA NİTQ İNKİŞAFININ LƏNGİMƏSİ SƏBƏBLƏRİ

Leyla Həsənli ,

ADPU-nun korreksiyaedici təlimin tədrisi metodika və metodologiyası
ixtisası üzrə II kurs magistrantı
E-mail: hasanli.1994@bk.ru

açar sözlər: ümumi nitq inkişafının ləngiməsi, leksik struktur, lüğət, tələffüz, leksik-qrammatik quruluş, fonetik-fonematik;

ключевые слова: общее недоразвитие речи, лексическая структура, словарь, произношение, лексическо-грамматическая, фонетико-фонематическая структура;

key words: general hypoplasia of speech, lexical structure, dictionary, pronunciation, lexical,-grammatical, phonetic-phonemic structure.

İnsanın nitqi ünsiyyət prosesində yaranır və inkişaf edir. Nitq ünsiyyəti vasitəsilə insan zənginləşir və onun fəaliyyəti dolğunlaşır. Nitq dil vasitəsilə həyata keçir. O, kommunikativ funksiyanın əsasını təşkil edir. Buna görə də nitq ünsiyyətindən tam və geniş istifadə etmək üçün uşaqlarda zəngin lüğət ehtiyatına, düzgün leksik-qrammatik quruluşa, aydın, obrazlı tələffüzə malik nitq vərdişləri tərbiyələndirilməlidir.

Nitq normal inkişaf edərsə, uşaqlar 5 yaşda geniş, ibarətli nitqdən, müxtəlif quruluşlu mürəkkəb cümlələrdən sərbəst istifadə etməyi bacarırlar. Onların lüğət ehtiyatı yaş səviyyələrinə uyğun inkişaf edir. Nitqin normal inkişafı zamanı uşaqlarda nitq səslərinin düzgün tələffüzü, təhlil-tərkibi yaranır, lakin ümumi nitq inkişafında ləngimə zamanı nitqin səs və məna komponentlərinin formalaşması pozulur. Eşitmənin və nitqin normal inkişaf etməsinə baxmayaraq, ÜNİL (ümumi nitq inkişafında ləngimə) uşaqlarda nitqin gecikməsi, söz ehtiyatının azlığı, səs tələffüzünün pozulması, fonematik qavramanın inkişafdan qalması, aqrammatizm kimi pozulmalar müşahidə olunur. Bəzi uşaqlarda eşitmə və intellekt normal olduğu halda, nitq komponentlərinin formalaşması kəskin şəkildə pozulur. Pozulmalar özünü daha çox nitqin fonetika, leksika, qrammatika bölmələrində göstərir. Bu pozulmalar ilk dəfə R.E.Levina tərəfindən müəyyən edilmiş və “nitqin ümumi inkişafının ləngiməsi” adlandırılmışdır. [2, səh.45]

Ümumi nitq inkişafı ləngiməsi müxtəlif dərəcələrdə təzahür edə bilər. Birinci və ikinci dərəcə nitqin ağır formada inkişafdan qalması ilə xarakterizə edilir. Üçüncü dərəcə isə daha yüngül hesab olunur və bu zaman uşağın tələffüzündə, lüğət ehtiyatında, nitqin qrammatik quruluşunda yüngül qüsurlar müşahidə edilir.

Birincidərəcəli nitq inkişafının ləngiməsi nitqin ünsiyyət vasitələrinin son dərəcə məhdudluğu ilə xarakterizə edilir. Bu dərəcəyə daxil olan uşaqlar anlaşılmaz sözlərdən, səs təqlidindən, səs tərtibatı pozulmuş məişət məzmunlu isim və feillərdən, yarımçıq cümlələrdən istifadə edirlər. Nitqin bu dərəcəsini daha çox əqli cəhətdən geri qalmış uşaqlarda müşahidə etmək olar, lakin birincidərəcəli nitq inkişafı ləngiməsi olan uşaqları bir sıra əlamətlərinə görə oliqofren uşaqlardan fərqləndirmək mümkündür. Bu, ilk növbədə qeyri-fəal lüğətin fəal lüğətdən xeyli zəngin olmasında özünü göstərir. Oliqofren uşaqlarda isə bu göstəricilər müşahidə olunmur. Oliqofren uşaqlardan fərqli olaraq, ümumi nitq inkişafı ləngiməsi olan uşaqlar öz fikirlərini ifadə etmək üçün diferensiallaşmış jestlərdən və ifadəli mimikadan geniş istifadə edirlər. Onlar üçün bir tərəfdən ünsiyyət prosesində nitq axtarışına yüksək təşəbbüskarlıq göstərmək, digər tə-

rəfdən isə öz nitqinə tənqidi yanaşma xarakterikdir. Fəal söz ehtiyatının məhdudluğu o halda müşahidə olunur ki, uşaq anlaşılmaz sözlə və ya səs birləşməsi ilə bir neçə müxtəlif anlayış ifadə edir. Eyni zamanda hadisəni əşyanın adı ilə və ya əksinə əşyanın adını hadisə ilə əvəzləndirir. Bu uşaqlar üçün xarakterik hallardan biri də təksözlü cümlələrdən istifadə etməkdir.

İkincidərəcəli nitq inkişafı ləngiməsi. Bu dərəcəyə keçid uşağın nitqinin fəallığı ilə xarakterizə edilir. Ünsiyyət, jest və anlaşılmaz sözlərdən başqa hamı tərəfindən istifadə edilən sözlər təhrif olunmuş şəkildə deyilir. Bəzi qrammatik normalar fərqləndirilmiş şəkildə ifadə edilir. Bu proses dəyişkən xarakterli olur və uşaqda nitqin inkişafdan qalması ilə nəticələnir. Belə ki, uşaqların nitqi ləng inkişaf edir, onlar yalnız qavradıqları əşyaların və hadisələrin adlarını sadalamaqla kifayətlənirlər. Nitqin ləngliyi bütün komponentlərdə özünü göstərir. Uşaqlar təsadüfi hallarda dörd sözdən ibarət sadə cümlələrdən istifadə edirlər. Onların lüğət ehtiyatı yaş səviyyələrindən xeyli geri qalır. Belə uşaqlar üçün forma, miqdar, cins və hal kateqoriyaları diferensial xarakter daşımır. Sözlərin ifadə olunması təsadüfi xarakterə malikdir. Odur ki, onlar tələffüzdə çoxsaylı səhvlərə yol verirlər.

Üçüncü dərəcəli nitq inkişafı ləngiməsi səviyyəsi özündə kifayət qədər inkişaf etmiş kobud fonetik və leksik-qrammatik qüsurları olmayan, lakin fonetik, leksik, qrammatik cəhətdən ayrı-ayrı nöqsanlara malik nitqi əks etdirir. Belə nitq qüsurları olan uşaqlarda səsin düzgün tələffüzünü formalaşdırmaq üçün nitq aparatının uyğunlaşdırılmış, dəqiq, incə hərəkətləri lazımı səviyyədə inkişaf etdirilməlidir. Nitq inkişafının bu səviyyəsində leksik-qrammatik və fonetik-fonematik inkişafdan qalma elementləri olan, geniş frazalılıq nitq xarakterikdir. Bu dərəcəli nitqə malik olan uşaqların tələffüz etdikləri səslər sərbəst ünsiyyət zamanı aydın səslənmir. Onlar üçün səslərin fərqləndirilmiş tələffüzü xarakterikdir. Səs eyni vaxtda bir fonetik qrupa daxil olan iki və ya daha çox səsi əvəz edir, məsələn, *s* səsi eyni vaxtda *ʃ*, *ç*, *z* səslərini əvəz edir: *sarı-şarı; çay-say; səki-Zəki* və s.

Normal intellektə və qavramaya malik olan uşaqlarda ümumi nitq inkişafının ləngiməsi dedikdə, nitqin fonetik-fonematik, leksik-qrammatik cəhətdən pozulması nəzərdə tutulur. Bu zaman nitqin məna və tələffüz cəhətdən pozulmasını qeyd etmək mümkündür. Kiçikyaşlı şagirdlərdə nitq ləngiməsi müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Bu səviyyəyə nitqin leksik-qrammatik və fonetik-fonematik pozulmalarından başlayaraq nitqin tam inkişafdan qalmasına qədər olan səviyyəni göstərmək olar. [3, səh.38]

Kiçikyaşlı ÜNİL uşaqların inkişaf dinamikası normal inkişaf etmiş həmyaşıdlarından spesifikasiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, onlar tapşırıqların icrası prosesində, zaman-məkan parametrlərindən istifadədə, hərəkət elementlərinin ardıcılığında səhvlərə yol verirlər, məsələn, topu bir əlindən digər əlinə ötürdükdə, topu yaxın məsafəyə atdıqda, sağ və sol ayaqla hoppananda, musiqi sədasi altında ritmik hərəkətlər edərkən çətinliklərlə qarşılaşırlar. [4, səh.62]

Uşaqların nitq inkişafında müşahidə olunan bu ləngimələr oxu və yazı təlimində də ciddi maneələr yaradır. Bu uşaqlar yazı zamanı hərfləri buraxmaqla yanaşı, şəkilçilərdən də düzgün istifadə etmirlər, məsələn: *Mən məktəb aparıram; Ata ev gəldi; Mən bağça gedirəm* və s.

Ümumi nitq inkişafından danışırkən nitq funksiyasının mürəkkəb quruluşunu əks etdirərək, onun səs (fonasiya), tələffüz tərəfinin, fonematik proseslərini, leksik və qrammatik quruluşunun inkişafı nəzərdə tutulur. Nitq qüsurları nitqin müxtəlif komponentlərinə toxuna bilər. Bəzi qüsurlar yalnız tələffüz proseslərinə toxunub, heç bir müşayiətedici hallar olmadan nitqin aydınlığında əks olunur. Digər qüsurlar dilin fonematik sisteminə toxunaraq yalnız tələffüz qüsurları deyil, həmçinin oxu və yazı pozulmaları, sözün səs tərkibinə yiyələnmədə çətinliklər yaradır. Daha mürəkkəb nitq qüsurları dilin həm fonetik-fonematik, həm də leksik-qrammatik cəhətlərini əhatə edir. Beləliklə, nitqin ümumi inkişafının ləngiməsi (ÜNİL) meydana gəlir.

ədəbiyyat

1. Ağayeva T., Əliyeva C.M. Loqopediyanın nəzəri-praktik məsələləri. Bakı,1999.

2. Левина Р.Е. Основы теории и практики логопедии. Москва: «Владос», 2003.
3. Волкова Л.С., Шаховская С.Н. Логопедия. Москва: «Просвещение», 2003.
4. Левина Р.Е. Воспитание правильной речи у детей. Москва: «Юнити», 2001.
5. Спирина Л.Ф., Шуйфер Р.И. Общие методические положения по обучению грамоте детей с недоразвитием речи. // «Логопедия». Методическое наследие. /Под ред. Л.С.Волковой. Книга V. Фонетико-фонематическое и общее недоразвитие речи. Москва, 2003.
6. Спирина Л.Ф. Особенности развития связной речи у детей с ее общим недоразвитием. Москва: «Оникс», 2004.

**Общее недоразвитие речи у детей младшего возраста
резюме**

В статье говорится об общей недоразвитии речи (ОНР) наблюдаемой у детей младшего возраста. Отмечается, что при общем недоразвитии речи нарушается формирование компонентов звуковой и смысловой стороны речевой системы. У детей наблюдаются задержка в речи, отсутствие словарного запаса, аграмматизм, задержка в развитии произношения и фонематики.

**General underdevelopment of speech of young children
summary**

The article refers to the general hypoplasia of speech (OGR) observed in young children. With the general underdevelopment of speech, the formation of components of the sound and the semantic side of the speech system is disrupted. Children have a delay in speech, lack of vocabulary, agrammatism, delay in the development of pronunciation and phonematics.

HİKMƏTLİ SÖZLƏR

Tolerantlıq sözü mənim xoşuma gəlmir, lakin mən bundan yaxşı söz tanımıram. **(Mahatma Qandi)**

• Haqqı hər zaman müdafiə et! Anlayan olmasa belə, vicdanına hesab verməkdən xilas olarsan. **(Herbert Uells)**

Hər bir gözəllikdə pislik axtaranlar korlanmış insanlardır – bu, günahdır. Hər bir gözəllikdə onun yüksək mənasını görənlər mədəni insanlardır. Əsl insan gözəllikdə gözəlliyi görməyi bacaranlardır. **(Oskar Uayld)**

Azadlıq ifrat dərəcəyə çatdıqda anarxiyaya çevrilir. **(M.Qandi)**

• Sənin qəbahətlərini üzünə deyən düşmən bunları gizlədən dostdan yaxşıdır. **(Sokrat)**

Yaxşı geyinmiş axmaq məclisdə ağzını açana qədər parlayacaq. **(qədim hind aforizmi)**

• Başqalarının səhvlərindən dərs almağı bacaran insan xoşbəxtdir. **(T.Fontane)**

• Bu həyat təkcə bizim deyil. Bu həqiqəti anlayıb, başqalarına ziyan vermədən yaşamağı öyrənməliyik. **(Z. Freyd)**